

Tilning lingvopragmatik xususiyatlari

Shodiyeva Go`zal Baxtiyorovna

O`zDJTuning Qiyosiy tilshunoslik, lingvistik tarjimashunoslik yo`nalishi magistranti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslikning yangi tarmoqlaridan biri bo`lgan lingvopragmatika va uning o`zbek tilidagi xususiyatlari haqida so`z boradi. Nutqning lingvistik-pragmatik xususiyatlari til o`rganishda muhim rol o`ynashini hamma biladi: dunyoni tushunishning tanqidiy nazariyasi juda ziddiyatli, lekin ayni paytda qiziqarli mavzu. Bu mavzuga oydinlik kiritishga harakat qilamiz. Ushbu maqolada nutq aktlari kontekstida lingvopragmatikani o`rganish nuqtai nazaridan ushbu fanni to`ldirishga qaratilgan.

Tayanch so`zlar: pragmatik kompetensiya, lingvopragmatik xususiyatlar, nutq akti, ma`no, tilshunoslik, lingvistik hodisa, nutq aloqasi.

Til hamisha inson hayoti va ijtimoiy faoliyati bilan bog`liqdir. Tilning nafaqat aniq belgi sifatida, balki real hayotda va amalda ijtimoiy hodisa sifatida qo`llanilishini o`rganish tilshunoslar uchun muhim ahamiyatga ega. Til insonning mavjudligini, uning ijtimoiy tajribasini ta`minlovchi hodisadir. Zero, til faoliyati hodisasining mohiyati uning ijrochisi shaxs tomonidan belgilanadi va bu shaxs-ijtimoiy va shaxslararo munosabatlarga kiradi. Nutqdagi oshkora va yashirin ma'nolarni tadqiqu tahlil qilish, insonning o'zligini nutqi orqali namoyon etishi kabi masalalarni o'rganish bugungi o'zbekona tafakkur tarzi, milliy mafkura va milliy g'oya tushunchalarining mohiyatini ochishda muhim o'rin tutadi. Shu nuqtai nazardan insonning ob'ektiv olamdagi ijtimoiy faoliyati in'ikosi bo'lgan uning «harakat»dagi, «jonli» nutqini tadqiq etish faqat nazariy tilshunoslik uchungina emas, balki uning psixolingvistika, sotsiolingvistika, lingvistik geografiya, kommunikativ tilshunoslik, neyrolingvistika kabi umumtarmoqlari uchun ham katta ahamiyatga egadir. Insonning ob'ektiv olamdagi barcha ijtimoiy xatti-harakatlari uning nutqiy faoliyatida o'z ifodasini topadi. Shuning uchun inson nutqini o'rganish uning ma'naviy olami bilan tanishish imkonini beradi.

Pragmatika tilshunoslik fanining yangi bir nazariy va amaliy tarmog'idir. U insonning ijtimoiy faoliyatini o'zida aks ettiruvchi nutqiy jarayon, nutq ishtirokchilariga xos

kommunikativ maqsad, nutqiy vaziyatning ta'siri bilan aloqador masalalarni hamda lingvistik belgilarning nutqdagi funksional qo'llanishini o'rganadi. "Pragmatika" (yunoncha pragmos — ish, harakat, bajarilgan, degan ma'noni anglatadi) aslida 19—20-asrlarga oid falsafiy tushunchadir. "Pragmatika" atamasini birinchi marta amerikalik olim Charlz Sanders Pirs kiritgan. Ayniqsa, XX asrning 20-30-yillarida pragmatizm keng tarqala boshladi. Amerika va Yevropa tashviqotining kengayishi uchun Charlz Pirs, Karnap, Charlz Morris va Vitgenshteynlarning xizmatlarini alohida ta'kidlash kerak. "Pragmatika" atamasi XX asr 30-yillarning oxirlarida Ch. U. Morris tomonidan ilmiy foydalanishga kiritilgan. Ammo lingvistik tadqiqotlar sohasi sifatida pragmatikani aniqlash va shakllantirish 60-yillar oxiri va 70-yillarning boshlarida Z. Vendler tomonidan nutq aktlarining mantiqiy va falsafiy nazariyalari ta'siri ostida o'rganildi.

60 - 70-yillarda til belgilarining nutqdagi amaliy qo'llanishiga hos kontekstual xususiyatlarini o'rganish bilan tilshunoslikda pragmatik yo'nalish yuzaga kela boshladi. Lingvistik pragmatikaning shakllanishi yirik olim L. Vitgenshteyning falsafiy qarashlari bilan bog'lik bo'lib, aynan uning ishlarida pragmatik nazariy semiotik tadqiqotning mustaqil sohasi sifatida ko'rsatib o'tiladi. Lingvistik pragmatika falsafiy g'oyalar ta'sirida shakllana boshladi. Lingvistik pragmatika so'zlovchi ijtimoiy faoliyatining nutqdagi real ifoda masalalarini qamrab oladi. Pragmatikaga qiziqish tilshunoslik fanining alohida tarmog'i sifatida shakllanishi uning oldiga qator masalalarni qo'ydi. Bizningcha pragmatikani tilshunoslikning boshqa sohalaridan ajratish va uning tadqiqiy manbasini chegaralash orqaligina uni yangi tarmoq sifatida talqin etish mumkin. Lingvistik pragmatikaning eng muhim jihatlaridan biri uning boshlang'ich chegarasini aniqlashdir. Tilshunos olim V.V.Petrovning til haqidagi quyidagi tezisi lingvopragmatikaning boshlang'ich tadqiqiy chegarasini aniqlash uchun lingvistik asos bo'ladi: "Inson qaysidir tilga hos semantik bilimlarsiz so'zlashi yoki anglashi mumkin emas, ammo o'sha tilga hos semantik bilimlar egasi bo'lishning uzi ushbu tilga so'zlash va anglash uchun kifoya qiladi degani emas, masalan, musiqali piesa mazmunidan ogohlik uning ijrosi uchun yetarli bo'lmaydi, buning uchun, eng asosiy, ijro mahorati, layoqatiga ham ega bo'lishi lozim"¹². Bizning qarashimiz bo'yicha, so'zlash va anglash jarayoni xam huddi shunday. Shuning uchun to'g'ri va aniq

¹² Petrov, V.V. Falasafa, semantika, pragmatika. 1985:- 474bet.

soʻzlash uchun hamma tushunarli boʻlgan semantik bilimlarni oʻzining bilish yetarli emas, soʻzlash va fikrni toʻgʻri ifodalash uchun individual strategiya mahoratiga ham ega boʻlish lozim. Nutqiy faoliyat til ham xuddi shunday inson semantik bilimlarga ega boʻlishi mumkin. Bunga ijtimoiy muhitning oʻzi har qanday shaxs uchun maʼlum imkoniyatlarni yaratadi. Biroq semantik bilimlarga ega boʻlishning oʻzi insonning soʻzlash, fikrlash va ifoda mazmunini anglashi uchun kamlik qiladi. Inson tildagi barcha semantik ilmlarni bilish bilan birga ularni oʻz maqsadi yoʻlida tanlay olishi va ifodalash imkoniga ega boʻlishi lozim. Tildagi ayni mana shu jihatlarni lingvistik pragmatika oʻrganadi.

Pragmatika esa xarakterning shaxsga taʼsirini, uning fikrlash tarzi, axloqi va hissiyotlarini oʻrganadi. Tilshunoslarning 12-xalqaro kongressida (Vena, 1977) J.Lyons pragmalingvistikaning predmetini aniqlash va belgilashga harakat qildi: “Pragmatika tinglovchini uzatilayotgan maʼlumotni maʼlumot sifatida qabul qilishga undash uchun muloqotda tegishli lingvistik birliklardan foydalanishni tavsiflaydi. Bu pragmatikaning rolini belgilashga qaratilgan shaxslararo muloqotda lingvistik vositalar”¹³. Demak, yuqoridagi taʼrif til harakatining koʻzlangan maqsadi va unga erishish vositalariga asoslanadi. Shuningdek, pragmatikaning yoʻnalishini oʻrganuvchi fan, bu atama bilan bogʻliq ishlar, pragmalingvistika deb ataladi.

Sh. Safarov pragmatikaning umumiy taʼrifini quyidagicha umumlashtiradi: pragmatika tilshunoslikning alohida boʻlimi boʻlib, bu birliklarning odamlarga taʼsirini oʻrganish aloqa ishtirokchilari aloqa jarayonida til birliklarini tanlaydi va ishlatadi. Ushbu qoidalar muloqot kontekstidan koʻra kengroq kontekstda oʻrganiladi. Til hodisalarini shu tarzda tahlil qilish ularning maʼlum bir muhitda qoʻllanilishining toʻsiqlari va cheklovlarini aniqlash imkonini beradi. Lingvistik tahlilning asosiy gʻoyasi tilning amaliy qoʻllanilishiga nisbatan tabiatini aniqlash yoki boshqacha qilib aytganda, vazifa (funktsiya) tushunchasining oʻzi til tahliliga pragmalingvistik yondashuvga asoslanadi. Ishonchimiz komilki, pragmalingvistikaning xuddi shu yoʻnalishda rivojlanishi nazariy tilshunoslik va amaliy muloqot oʻrtasidagi

¹³ Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008, 68- bet.

mavjud bo‘lgan bo‘shliqlarni toraytiradi”¹⁴. Pragmalingvistikaga oid turli qarashlar tadqiqot predmetini kengroq tushunishga olib keldi. sohaning turli yo‘nalishlarda rivojlanishi. Natijada pragmalingvistikaning nutq akti nazariyasi, deyxis nazariyasi, diskurs nazariyasi, pragmasemantika, pragmastilistika kabi o‘ziga xos “ichki” tarmoqlari mavjud. Bu sohalarning bir-biridan farqi, eng avvalo, pragmalingvistikaning umumiy predmetini alohida qismlarga ajratish va har bir qismini batafsil o‘rganishda namoyon bo‘ladi. Pragmalingvistikaning ta’rifi qanchalik xilma-xil bo‘lishidan qat’i nazar, tadqiqotchilar quyidagi asosiy g‘oyalarga rozi bo‘lishadi:

- Kommunikativ faoliyatni tavsiflashning asosiy nuqtasi - bu faoliyat tushunchasi;
- Til - muloqot ishtirokchilarining o‘zaro munosabatlarini faollashtirish vositasi;
- Til faoliyatining paydo bo‘lishi muloqot muhiti bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan hodisadir¹⁵.

Bularning barchasi pragmalingvistikaning muayyan sohalari uchun tadqiqot ob’ekti bo‘lishi mumkin. Masalan, lingvistik aloqa tizimi nutq predmeti nuqtai nazaridan o‘rganilganda nutqiy harakat turlarining mazmuni, muloqot maqsadining o‘rni, teg ifodasi kabi hodisalarga e‘tibor beriladi. Lingvistik pragmatika tilshunoslikning nazariy jihatdan shakllangan bo‘limi sifatida til darajalari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikda alohida o‘rin tutadi. Xususan, fonopragmatiklik asosida ierarxik munosabatlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan leksopragmatik, morfopragmatik va sintaktopragmatik talqinlari tilning fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis kabi darajali birliklarining pragmatik vazifasi shakllantiradi. Pragmatikaning bu darajadagi birliklarning vazifasi lingvistik pragmatizm nazariyasi uchun asosdir. Lingvistik pragmatizmning mohiyatini ifodalovchi nutq akti nazariyasini o‘rganish tilning ekspressiv va tushunarli tabiatini ochish bilan uzviy bog‘liqdir. Haqiqiy borliq olami bilan bog‘liq barcha hodisalar o‘zaro bog‘langan bo‘lib, ular tafakkur faoliyati quroli sifatida ongda inson sezgilari (ko‘rish, eshitish, his qilish) vositalarida sintezlanadi va talaffuz harakati orqali tilda qaytadan namoyon bo‘ladi.

¹⁴ Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008, 71 bet.

¹⁵ Aznaurova E.S. Badiiy so‘z pragmatikasi - Toshkent: Mavzu, 1988. 28-bet

O'ziga xos hodisalarni o'rganish lingvistik pragmatikaning mazmun-mohiyatiga ko'ra, badiiy asar tili adabiyot, metodika nuqtai nazaridan bezatilgan, rivojlangan, maqsad va g'oyaga xizmat qilishi, sof tilshunoslik nuqtai nazaridan esa xususiyatlar va uning mantiqiy jihatdan qo'llash to'g'ri ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi ichki maqsadni ifodalashda tilning barcha imkoniyatlarini aniqlash, til pragmatikasi nazariyasi bilan bog'liq barcha hodisalar nutq ishtirokchilari o'rtasida bayon va tushunish birligini ta'minlashda uslubiy vositaga aylanadi. Ifoda mazmunidan mantiqiy va mantiqsiz foydalanish uzatilayotgan axborotning ta'sirini oshiradi.

Lingvistik pragmatikada nutq harakati katta, kichik yoki hatto gapning bir qismi bo'lishi mumkin, ko'p hollarda iboraga teng bo'ladi. Ushbu xususiyatlar bilan, nutq akti sof ma'noda sintaktik birlikni qamrab oladi va pragmatikaning ob'ekti hisoblanadi. Nutq harakatlari pragmatizmning mohiyatidir. Nutq akti tushunchalarining paydo bo'lishi nazariy asos bo'lib, nutq akti semiologik nutq nuqtai nazaridan ma'lum kichik guruhlardan tashkil topgan bo'lib, ular yana ichki mikrotizimni tashkil qiladi va nutq aktining ma'lum tamoyillari asosida yana kattaroq tizimga birlashadi. Bularga talaffuz, kommunikativ niyat (illocutive) va emotsional perkussiya kiradi.

Xulosa: Lingvopragmatika zamonaviy tilshunoslikning bir bo'limidir. Ushbu yondashuv nutqqa inson faoliyatining asosiy turlaridan biri sifatida yondashadi: fikr almashish va boshqalarga ta'sir qilish va uning ixchamligi, samaradorligi va unumdorligini, mantiqiylikni o'rganishga ustuvor ahamiyat beradi. Xususan, bugungi jahon tilshunosligi nutqning faoliyat turi va uning mazmuni, ko'chma va teg ma'nolari, aniq ifodalanmaydigan, lekin maqsadi so'zlovchining ifodasi bo'lgan ma'lumotlarning qiymatini aniqlash usullarini ishlab chiqdi va u tezda nutqiy tilga aylandi.

ADABIYOTLAR:

1. Aznaurova E.S. Badiiy so'z pragmatikasi - Toshkent: Mavzu, 1988. 28-bet.
2. Hakimov M. Study of the Pragmatics of Uzbek Language - Farg'ona, 2011.

3. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent O`zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008, 68-76 bet.
4. Hakimov M. O`zbek pragmalingvistikasi asoslari. -Toshkent, "Akademnashr", 2013. 6-155-bet.

